

प्रकरण तिसरे

‘अनिल दामले यांचे कादंबरीलेखन’

अ) प्रस्तावना :

प्रकरणाचा उद्देश व स्वरूपविवेचन यासह दामले यांची पहिली कादंबरी
‘शोध’ च्या बलस्थान-मर्यादासह संक्षिप्त आढावा.

ब) ‘गौतमची गोष्ट’

१. कथानक

२. आशयद्रव्य

३. धर्मचिंतन

४. परात्मभाव

५. नवनैतिकता

६. कादंबरीतील जीवनदर्शनाची व्यापकता

क) समारोप

प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात अनिल दामले यांच्या कादंबरी लेखनाचा आढावा घेऊ. एकूणच ज्या जाणिवेतून दामले लिहिते झाले त्याची नाळ नवकादंबरीला जवळची आहे. विशेषतः अनिल दामले यांच्या 'शोध' (१९९१) व 'गौतमची गोष्ट' (१९९८) या दोन कादंबऱ्यांनी त्यांची एक चांगले कादंबरीकार असे ओळख पटवून देण्यात यशस्वी ठरल्या आहेत. सदरच्या प्रकरणात या दोन कादंबऱ्यांचे नवकादंबरी प्रवाहातील स्थाननिश्चिती करावयाचे आहे. कारण प्रस्तुत प्रबंधाचा उद्देश हा मराठी नवकादंबरीची संकल्पना स्पष्ट करून अनिल दामले यांच्या 'गौतमची गोष्ट' ह्या कादंबरीचे आशय आणि अभिव्यक्ती भिन्नता यातील वेगळेपणा स्पष्ट करावयाचे असे आहे. त्यासोबत 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीचे नवकादंबरी प्रवाहातील स्थान, योगदान व वेगळेपणही स्पष्ट करणे अभिप्रेत आहे. त्यामुळे या प्रकरणात दामले यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीच्या विवेचनावर भर राहणार आहे. परंतु दामले यांनी लिहिलेली त्यांची पहिली कादंबरी 'शोध'चा विचार होणेही गरजेचे आहे. विशेषत्वाने 'शोध' ही एका वेगळ्या आशयविश्वाची कादंबरी असली तरी तिची एकूणच मांडणी, रचना, आशय, कथानक या अंगाने ती जुनीच वाट अधोरेखित करते. म्हणजेचे ती नवकादंबरी संकल्पनेशी बहुतेकवेळी फारकत घेताना जाणवते. म्हणजेच ती आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने जुनीच वाट चोखाळते. प्रस्तुत प्रबंधाचे स्वरूप नजरेसमोर ठेऊन या कादंबरीचे विवेचन थोडक्यात करणे उचित ठरते.

'शोध' ही दामले यांची पहिली कलाकृती. ही कादंबरी जगण्यातील वास्तवाची पुढे उलगडत जाते पण पूर्णतः काल्पनिक पातळीवर वावरते. या कादंबरीचा विषय नावाप्रमाणेच गुप्त खजिन्याचा शोध हा आहे. या कादंबरीचे कथानक अद्भुतरम्य असताना त्याला आजच्या आधुनिक जगतातील लौकिक व्यवहारांचा एक सघन अर्थ दामले यांनी प्राप्त करून दिला आहे. या कादंबरीचे कथानक एका ऐतिहासिक खजिन्याच्या शोधाभोवती फिरते. आदिलशाहीच्या उतरत्या काळात, आदिलशाही सत्तेत सेवेत असलेल्या घोरपडे नावाच्या सरदाराला आपल्यावर

येऊ घातलेल्या संकटाचा सुगावा लागतो. तेव्हा त्यांनी आपल्या पत्नी आणि बारा वर्षांच्या मुलाकरिता तीन साडेतिनशे वर्षापूर्वी कोट्यवधी रूपयाचा खजिना महाराष्ट्रात सुरक्षित ठेवण्यासाठी पाठविला. त्याचा ठावठिकाणा पद्धतशीरपणे चार भागात विभाजन करून लिहिला व आपल्या विश्वासातील चार माणसाकडे तो मसुदा सुपूर्द केला. एकूणच या खजिन्याच्या शोधाचे गमक त्यांनी आपल्या मुलाच्या गळ्यात बांधलेल्या ताईतामध्ये बंदिस्त केले होते. काळाच्या ओघात ही माणसे मरून गेली. ज्या बाडात ही बहुमोल माहिती लिहिली गेली होती त्याचीही नावनिशाणी कोठे राहिली नाही. योगायोगाने त्यातले एक बाड या कादंबरीतील इतिहास संशोधक गजाननराव थत्ते यांना संशोधनात मिळते. संबंधित बाड थत्ते सरकारजमा करत नाहीत. त्याला एक गोष्ट कारणीभूत असते. थत्ते आयुष्यभर तत्त्वनिष्ठेने जगलेले असतात. त्यामुळे आपल्या मुलासाठी अयोग्य मार्गाने धनदौलत गोळा करून ठेवणे. तसे करणे त्यांना उचित वाटत नाही. पण पुढे मुलगा हेमंत याची दरिद्री, केविलवाणी अवस्था त्यांना पाहवत नाही. या कारणामुळे गजाननराव थत्ते आयुष्यभर ज्या तत्त्वनिष्ठेने, प्रामाणिकपणाने जगले त्या तत्त्वांनाच मुरड घालून त्यांनी आपल्याला सापडलेला बाड सरकारजमा न करता संबंधित खजिन्याच्या शोध घेण्यास व त्यातून मिळणाऱ्या धनातून परिस्थितीत बदल करण्यास आपला मुलगा हेमंत आणि शिष्य विश्वास यांना प्रवृत्त करतात. या दरम्यान खजिन्याची नंदिग्ध माहिती स्वार्थी राजकारणी अप्पासाहेब आणि आपमतलबी वकील रायते यांनाही समजते. यातूनच एकूण खजिना हस्तगत करताना कराव्या लागणाऱ्या स्वार्थी प्रयत्नामुळे निर्माण होणाऱ्या संघर्षातून कादंबरी आकारास येते.

प्रामुख्याने एका ऐतिहासिक खजिन्याचा शोध हा 'शोध' या कादंबरीचा केंद्रबिंदू असला तरी कादंबरीत आलेल्या आजच्या समाजदर्शनातून निरनिराळ्या भाववृत्तीची माणसे अधोरेखित होतात. जे एका समान किंवा कमी-जास्त अवगुणांचे दावेदार ठरतात. म्हणजेच या कादंबरीत आलेले गजाननराव थत्ते हे आयुष्यभर जपलेल्या मूल्यांशी उतारक्यात तडजोड करतात. ढासळलेल्या न्यायव्यवस्थेस कारणीभूत ठरतील असे रायते वकील, स्वार्थी-भ्रष्टाचारी

राजकारणी अप्पासाहेब आणि विशेषतः सर्वच क्षेत्रातील नेतेमंडळीकडे बोट दाखवत भ्रष्टाचार करण्यास प्रवृत्त होणारी सामान्य माणसे म्हणजे हेमंत, विश्वास, निमा, शशिकांत, विजया, सुरेखा इत्यादी नावे सुचवता येतील. कादंबरीत येणारी पात्रे एकच विकृत प्रवृत्तीचे निर्देशक आहेत. याशिवाय या कादंबरीत विविध स्वरूपाचे दर्शन घडते. म्हणजेच ऐतिहासिक खजिन्याच्या शोधामुळे या कादंबरीस रहस्यकथेचा, या कादंबरीतील स्वार्थी पात्रामुळे एकमेकांना थोपविण्यासाठी व वर्चस्व मिळविण्याच्या वास्तवकृतीमुळे या कादंबरीस वास्तवकथेचा याशिवाय निमा आणि हेमंत, सुरेखा आणि शशिकांत यांच्या भावनांकित प्रेम चित्रणामुळे या कादंबरीस प्रेमकथेचाही बाज मिळालेला आहे.

‘शोध’ या कादंबरीतील एक गुणात्मक बाब अशी सांगता येईल की, अद्भुतरम्य कादंबऱ्या बहुतांशी चमत्कृतीच्या पातळीवर वावरताना त्यांना बहुतेकदा वास्तवाचा संदर्भ नसतो. परंतु या कादंबरीत दामले यांनी कल्पनेतून घडविलेल्या खजिन्याच्या रहस्यकथेचा वास्तव जगण्याशी इतकी चांगली सांधेजोड केली आहे की, वाचताना कादंबरीत आलेली कल्पनात्मक पातळी वास्तवतेशी कुठेच फारकत घेताना दिसत नाही. उदा. ‘गेली अडीच वर्षे संस्थेमध्ये माझ्या खोलीत एक बाड पडून आहे. जुन्या मोडीत लिहिलेलं आहे. त्या बाडात आदिलशाहीमधल्या एका मराठा सरदारानं फार मोठा खजिना महाराष्ट्राच्या या भागात हलवला असल्याचा उल्लेख आहे. ज्या अर्थी हे बाड मला मिळालं, त्या अर्थी हा खजिना अजून सापडायची शक्यता आहे.’”(पृ. क्र. ३०) हे विधान कादंबरीतील एका प्रसिद्ध इतिहास संशोधकाच्या मुखातून येते त्यामुळे आपोआपच त्याला सत्याची जोड असल्याचा भास वाचकांना होतो. कादंबरीत असे वास्तव आणि कल्पना यातील सदंर्भ धूसर होऊन एकमेकात मिसळून गेल्यामुळे जणू हे सर्व काही वास्तव असल्याचा भास होतो. याशिवाय या कादंबरीतील आणखी एक विशेष बाब म्हणजे कादंबरीकार कथानकाच्या ओघात चालू वर्तमानाविषयी सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक इत्यादी संस्थाबाबत तसेच नीती-अनितीच्या

कल्पनेबाबत केलेली भाष्ये वाचकाला विचारप्रवृत्त करतात. ते पुढील दिलेल्या विधानाच्या अनुसराने स्पष्ट करता येईल.

१. “इतिहासकालीन माणूस आणि आजचा माणूस यातही तसा काही फरक नाही, माणसाचं मन पूर्वीसारखंच आहे निर्दयी, स्वार्थी, भित्रं.”(पृ.क्र.१६)
२. “या सगळ्या इन्शुरन्स कंपनीत पैसे घ्यायला एका पायावर तयार असतात. पण घ्यायचे म्हटले की यांचा हात आखडतो. मग जेवढा वेळ लावता येईल तेवढा लावतात.”(पृ.क्र.२३)
३. “स्वातंत्र्य मिळवणारे बाजूला राहिले आणि गावगुंड सत्ताधीश झाले. ब्रिटिशांनी निष्ठा ठेऊन असलेले संस्थानिक मंत्री झाले. आमदार, खासदार झाले. ही स्वातंत्र्याची मिळकत आहे.”(पृ.क्र.७५)
४. “सध्या काय झालंय की, बावळट असणं, तत्त्वशून्य असणं, एकूणच कशातलं काही न कळणं आणि मुख्य म्हणजे लाचार असणं ही सध्या प्राचार्य होण्यासाठी किमान पात्रता आहे. व्यासंगी, ज्ञानी, स्वाभिमानी प्राचार्य सध्या शिक्षणसंस्थाना चालत नाही.”(पृ.क्र.८६)
५. “एखादा भुरटा चोर सापडला तरी तासाभरात पुढाऱ्यांचा फोन येतो. गुन्हेगार जेवढा मोठा तेवढा त्याला सोडवणारा पुढारीही मोठा.” (पृ.क्र.१६०)

उपरोक्त वरील ‘शोध’ मधील अवतरणे वास्तवतेची पकड घट्ट करतात. अशी कितीतरी विधाने या कादंबरीत येतात की, ज्यांच्या साहाय्याने कादंबरीकार आजच्या वास्तवाचा छेद घेऊ पाहतोय. यासोबतच कादंबरीकाराच्या चिंतनशीलतेचा परिणाम कादंबरीवर झाल्याचे दिसते. कारण कादंबरीत अशी कित्येक विधाने येतात जी वाचकाला विचारप्रवृत्त करतात.

उदा:

१. ‘श्रीमंत लोक सुखी नसतात हे विधान गरिबांनी स्वतःच्या दुःखावर शोधून काढलेल्या औषधासारखं आहे.’(पृ.क्र.४२)

२. “नीती-अनीतीच्या कल्पनांनी आपल्याला जखडून टाकलय पुरते. त्या खोट्या असू शकतील, असा विचार करायलाही आपण घाबरतो.”(पृ.क्र.६४)
३. ‘सध्याचे सुशिक्षित हे सुखवस्तू आहेत. आत्मसंतुष्ट-आत्मकेंद्री आहेत. सध्या जे चाललय ते बदलावं असं प्रत्येकाला वाटतं आणि प्रत्येकाला हा बदल दुसऱ्यानं करावा असं वाटतं’(पृ.क्र.७६)
४. ‘एकतर नैतिक बंधन मानवनिर्मित आहेत. दैवी नाहीत. आपण रामाच्या एकपत्नीव्रताचं कौतुक करतो. श्रीकृष्णाच्या रुक्मीणी, सत्याभामेचं, अगदी राधेचंही कौतुक करतो. नैतिकतेच्या कल्पना वेगवेगळ्या समाजात वेगवेगळ्या आहेत. आणि त्या काळाप्रमाणं बदलायला हव्यात. आपण त्या बदलल्या नाहीत तर प्रश्न निर्माण होतात.’(पृ.क्र.८२)

‘शोध’ मधील अशा विधानातून दामले यांच्या चिंतनात्मक दृष्टिकोनाची साक्ष मिळते. याशिवाय त्यांच्या वैचारिक सधनतेचीही साक्ष मिळते. ‘शोध’ मधील पात्ररचनेबद्दल विचार करता या कादंबरीतील गजाननराव थत्ते, अप्पासाहेब, रायते, हेमंत, विश्वास, निमा ही सगळी पात्रे एकसारख्या प्रवृत्तीचीच. फरक मात्र प्रमाणाच. कोणाची जास्त तर कोणाची कमी. ही सगळीच पात्रे निष्ठाशून्य, स्वार्थी आपमतलबी आहेत. यातील प्रत्येकजण काहीतरी शोधतो आहे. असं काहीतरी की जे स्वतःपुरते मर्यादित, स्वतःच्या आनंदापुरते सुखापुरते सीमित आहे. या शोधासाठी यातील प्रत्येक पात्र कुणाचाही बळी घेण्यास तयार आहे. मुख्यत्वे प्रत्येकजनांची प्रवृत्ती वेगवेगळी आहे. ह्या अवघ्या प्रमुख पाच व्यक्तीरेखांच्या साहाय्याने कादंबरी आकारत जाते.

‘शोध’ कादंबरीच्या बलस्थानाविषयी चर्चा करताना आपसूकच काही ठळक मुद्दे नजरेत भरतात. या कादंबरीत सुरुवातीला एक बाड, त्याच्या पोटात चार बाडांचे विश्लेषण, ती शोधायला सगळा भारतभर प्रवास त्यातून खजिन्याच्या पाच जागा. आणि या पाच ठिकाणीही काही निश्चित मिळेल अशी आशा नाही. अशा स्वरूपाच्या खजिन्याच्या शोधात लेखक

वाचकांना वेधकपणे घेऊन जातो. एका प्रसंगाची तीव्रता कमी होण्यापूर्वीच एका मागून एक रंजक प्रसंग गुंफून वाचकांची उत्कंठा वाढविण्यात, कादंबरीला वाचनीय स्वरूप देण्यात व वाचकाला या शोधात खिळवून ठेवण्यात दामले यशस्वी झाले आहेत. या कादंबरीच्या बलस्थानाविषयी वैजनाथ महाजन यांचा अभिप्राय लक्षणीय आहे. ते नोंदवितात, “अशा कादंबऱ्या या शैलीच्या बळावर पेलाव्या लागतात. अनिल दामले यांची शैली त्याबाबतीत निश्चितच समाधानकारक वाटावी अशी आहे. कारण गतिमान, प्रवाही, आटोपशीर शैलीशिवाय या कादंबऱ्या वाचकांची पकड घेऊ शकत नाहीत, किंबहुना अशी शैली ही या कादंबरीतील मूलद्रव्यासारखीच असते. लेखकाने ती साधलेली आहे. वाचनीयतेचा प्रथम पण प्रधान गुण त्यामुळेच प्रकट होऊ शकतो. ‘शोध’ कादंबरी अथपासून इतिपर्यंत वाचनीय ठरलेली आहे.”^{११} या एकूणच पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी उत्कृष्ट उतरली आहे. कादंबरीतील वातावरणचित्रण, त्यातील राजकीय-ऐतिहासिक-सामाजिक संदर्भ, मांडणीतील सुसूत्रता, विकृत रंजनतेत भर घालतील असे टाळलेले मोहाचे चित्रण, कथानकाची आजच्या जगाशी जोडलेली नाळ असे अनेक गुणविशेष या कादंबरीतील अधोरेखित करता येतात.

वरील नमूद केलेले गुणविशेष कादंबरीत असले तरी काही मर्यादासुद्धा या कादंबरीचे नमूद करता येतील कादंबरीत काही ठिकाणी कथानक कंटाळवाणे झाले आहे. कादंबरीत आलेले श्री स्टार्स डिटेक्टिव्ह एजन्सी, सातपुते, शशिकांत-सुरेखाचे कादंबरीतील शेवटच्या टप्प्यात आलेले चित्रण म्हणजे पानांच्या भरतीत गरज नसताना भर घातल्यासारखे वाटते. याशिवाय कादंबरीच्या अखेरीस खजिन्याचा लागलेला शोध, खजिन्याची वाटणी, सरकारी कायदा याविषयीचे चित्रण लवकर आटोपल्यासारखे वाटते. मुख्यत्वे या मर्यादा ‘शोध’ कादंबरीबाबत सांगता येत असल्यातरी कथानकातील अद्भुतरम्यता लक्षात घेता कल्पना आणि वास्तव चित्रणाचा खेळ करत कादंबरीकार समाजातील मानसिकता, आचार-विचार, नीती अनीतीच्या रूढ संकल्पनांना दिलेला छेद महत्त्वाचा ठरतो.

अनिल दामले यांची दुसरी कादंबरी 'गौतमची गोष्ट' ही मराठी कादंबरीतील नवतेच्या अंगाने महत्त्वाची ठरते. विशेषतः ही कादंबरी आशयाच्या दृष्टिने भिन्न आणि प्रयोगाच्या दृष्टीने उल्लेखनीय अशी वाटते. या अनुषंगाने ही कादंबरी मराठी नवकादंबरीच्या अधिक जवळ जाताना दिसते. त्यामुळे आता 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीचा विस्ताराने विचार करू.

प्रामुख्याने एक गोष्ट नमुद करणे गरजेचे वाटते की, प्रस्तुत प्रबंधातील दुसऱ्या प्रकरणातील शेवटचा घटक म्हणजे "‘शोध’पासून 'गौतमची गोष्ट' पर्यंतचा अनिल दामले यांचा लेखनप्रवास" यातील विवेचन आणि सदरच्या प्रकरणातील प्रस्तावनपर विवेचनाचा विचार केला असता 'शोध' या कादंबरीच्या स्पष्ट होणाऱ्या मर्यादा ह्या संबंधित कादंबरीस नवकादंबरी प्रवाहापासून अलग पाडतात हे सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रबंधाची भूमिका लक्षात घेऊन सदर प्रबंधातील यापुढील विवेचन हे दामले यांची दुसरी कादंबरी 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीस केंद्रभूत मानून केले आहे.

'गौतमची गोष्ट' (१९९८)

इ.स. १९६० नंतर मराठी साहित्यविश्वात आशय आणि आकृतिबंधात बरीचशी उलथापालथ झालेली दिसते. इ. स. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर भारत-पाकिस्तान फाळणीने उसळलेला जातीय भडका, दोन महायुद्धांच्या धगधगत्या जाणिवांची टिकून असलेली तीव्रता, औद्योगिकीकरणाचा वाढता विस्तार, माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे झपाट्याने पसरत असलेले जाळे, जागतिकीकरण, विज्ञानक्षेत्रातील दिवसेंदिवस होत असलेली वेगवान प्रगती इत्यादी कारणांमुळे विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील समाज व्यवस्थेबरोबरच साहित्यक्षेत्रही ढवळून निघाले. या परिणामामुळेच मराठी कादंबरीतही आशय आणि आकृतिबंधात बदल झालेले दिसतात. कादंबरीच्या आकृतिबंधाचा पारंपरिक ताण कमी करण्याचा प्रयत्न करून जीवनातील तपशीलांच्या आणि आशयसूत्रांच्या व्यापकतेची पकड स्पष्टपणे मांडण्यात कादंबरीकार प्रयत्नशील दिसतात. या धडपडीत कित्येक कादंबरीकारांना

यशसुद्धा आले आहे. अनिल दामले लिखित 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरीही वरील प्रवृत्तीचीच निर्देशक वाटते.

आता दामले यांनी 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीच्या अनुषंगाने जे नवकादंबरी प्रवाहात लक्षणीय ठरेल असे काही नवीन मांडण्याचा चांगला प्रयत्न केला आहे, त्याचा विस्तारीत आढावा प्रस्तुत प्रकरणातील पुढील विवेचनात अभिप्रेत आहे.

१. कथानक

'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी गौतम सहस्रबुद्धे नामक परात्मभावात जगणाऱ्या आणि त्यातूनच सत्याच्या शोधार्थ धडपडणाऱ्या माणसाची गोष्ट आहे. कादंबरीतील हा नायक कादंबरीकाराची निर्मिती म्हणून येत नाही तर तो कादंबरीकाराने निर्माण केलेल्या डॉ. शशिकांत महाजन, डॉ. महावीर पाटील, राजकुमार माईणकर आणि जोतकर या चार पात्रांनी मिळून कल्पनेतून निर्माण करतात तो म्हणजे गौतम सहस्रबुद्धे. म्हणजेच काल्पनिक पात्रांद्वारे निर्माण केलेला हा नायक कादंबरीकारांच्या प्रतिभेचा अपत्य असला तरी तो वरील चार पात्रांचा अपत्य वाटतो.

गौतमचे हे चौघेही सूत्रधार वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. म्हणजेच वनस्पतीशास्त्रातले पीएच. डी. असणारे डॉ. शशिकांत महाजन, वैद्यकिय क्षेत्रातील डॉ. महावीर पाटील, वकिली क्षेत्रात कार्यरत असलेले राजकुमार माईणकर आणि वनखात्यात अधिकारी असलेले जोतकर. सांगलीत राहणारे हे चौघेही दर शनिवारी एकत्रित जमून एक कल्पनेचा खेळ म्हणून व स्वतःच्या अतृप्त इच्छा आकांक्षा यांना वाट करून देण्यासाठी गौतम सहस्रबुद्धे नामक काल्पनिक पात्राची निर्मिती करतात. आणि आपआपल्या अनुभवातील घटनाप्रसंगाच्या अनुषंगाने गौतमला आकार देत राहतात.

गौतमची ही गोष्ट त्याचे निर्माते काही एकदम घडवत नाहीत. तर गौतम आठवड्यातील दर शनिवारच्या बैठकीत थोडा थोडा आकरत जातो. या दरम्यान निर्मात्यांच्या प्रत्येकाच्या आयुष्यात काहीना काही घडत राहतं. विशेषतः दरम्यानच्या काळात या प्रत्येकाच्या आयुष्यात

जे घडत राहतं त्याचा प्रभाव गौतमच्या घडणीवर कसा होत राहतो याचे कधी कधी स्पष्ट तपशील दामले कादंबरीत देतात “माझ्या ऑफिसचं हे वर्णन शशिकांत महाजनांनी एकटाकी लिहून काढलं. सगळ्यांनाच ते मान्य झाल्यामुळे माझं ऑफिस असंच झालं. हे वर्णन लिहिण्यासाठी डॉक्टर महाजन एकदा पिंपरीला मॅनेंजर असणाऱ्या आपल्या मावसभावाला भेटायला एका कारखान्यात गेले होते. त्यावेळी त्याचं ऑफिस त्यांनी बघितलं होतं. ती आठवण त्यांच्या उपयोगी पडली.”(पृ.क्र.४९-५०)

प्रामुख्याने गौतम हा जे. ई. सी. या मोठ्या कंपनीत मॅनेंजर पदावर कार्यरत असतो. या कंपनीच्या प्रगतीत गौतमचे मोठे योगदान असते. जे. ई. सी. कंपनीत काम करून घेताना लाच देऊन लवकर काम करून घेण्याचा एक रूढ मार्ग असतो पण कंपनीशी संबंधित असलेल्या वर्गाला लाच देताना कंपनीचे एम. डी. गौतमला जाणीवपूर्वक अडकवतात. विशेष म्हणजे हे सर्व काही आपल्या मुलाला वरच्या पदावर आणण्यासाठी करतात. परंतु याचा परिणाम म्हणजे गौतमला कंपनीतून राजीनामा देऊन औपाचरीकरित्या कंपनीतून हकलले जाते. आपली काहीएक चूक नसताना आपल्यावर झालेला हा अन्याय आहे असे समजून गौतम या प्रसंगापासूनच समाजाशी अलग पडत जातो. आणि इथूनच त्याच्या जगण्यातील परात्मवृत्तीचे दर्शन आणि सत्याच्या शोधार्थ त्याने केलेला प्रवास या अंगाने कादंबरी घडत जाते.

नोकरीत असेपर्यंत गौतमच्या जगण्याला निश्चित असा उद्देश होता. निदान त्यावेळेपर्यंत गौतमला तसं वाटत होतं. नोकरीतून काढून टाकल्यानंतर मात्र त्याला आपल्या शिक्षणाचा, बुद्धीचा काहीच उपयोग नसल्यासारखे वाटते. आता सगळंच गेलं अशी जाणीव त्याला होऊ लागली. आता जगायचं कसं अशी अडचण नाही कारण जे. ई. सी. कंपनीने गौतमला पंचवीस लाखांचा धनादेश दिला आहे. काहीही कष्ट न घेता पुढे त्याला जगता येईल इतकी सोय त्याची झालेली असताना तरीही त्याच्यासमोर प्रश्न असा की, जगून काय करायचं? कशाकरता जगायचं? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी त्याचा प्रवास सुरु होतो. पुढे गौतमला आपल्या जगण्याविषयीच्या प्रश्नासोबत विवाह, विवाहसुख, आयुष्यात येणाऱ्या स्त्रिया

(यशोधरा, स्टेनो, मीरा, मेबल) इत्यादीबाबत गुंतागुंतीचे प्रश्न पडतात. याशिवाय 'धर्म', 'जाती', 'श्रद्धा', 'लोकव्यवहार' इत्यादी विषयातील गंभीर प्रश्नाने गौतम त्रस्त असतो. लैंगिक प्रश्नासोबतच अध्यात्मिक सत्य त्याच्या चिंतनाचे विषय होतात. त्यासाठी गौतम यशोधरा, मीरा, स्टेनो, मेबल यांच्याबाबतच्या संबंधाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो. आध्यात्मिक सत्य समजून घेण्यासाठी तो जैन, बौद्ध, इस्लाम, ख्रिश्चन, हिंदू या धर्माची तत्त्वे तपासण्याचा प्रयत्न करतो. त्या-त्या धर्मातील अभ्यासू व्यक्तींच्या (जैनमुनी, इशरत अन्सारी, शंकराचार्य, कवीश्वरभट्ट, फादर नाथन, बौद्ध भिखू) भेटी घेतो. धर्माची शिकवण आणि मानवी वर्तन, धर्मावरील-परमेश्वरावरील श्रद्धा आणि मानवी जीवनाची उकल यामधील तफावत यावर चर्चाही करतो. इतकेच नव्हे तर या साऱ्या घटनापूर्वी गौतम जगण्यातील अर्थ हरवला आहे या समजुतीने झोपेच्या गोळ्या घेऊन आत्महत्येचा असफल प्रयत्न करतो. याच दरम्यान ज्ञानेश्वर, विनोबा, सावरकर यांच्या जीवनमुक्तीची मीमांसाही करतो.

गौतमची कथा ही आपल्या ध्येयाची, अपेक्षांची, तृप्ती करून घेण्याच्या उद्देशाने एक कल्पनेचा खेळ म्हणून महावीर पाटील, शशिकांत महाजन, जोतकर आणि राजकुमार माईणकर यांनी सुरु केलेली आहे असे कादंबरी वाचताना वाटत राहते. परंतु कादंबरीच्या शेवटपर्यंत हे चौघे गौतमचे निर्माते आहेत की, गौतम या चौघांचा निर्माता आहे, याबद्दल संभ्रम टिकून राहतो. याविषयी सूचक अशी कादंबरीतील पुढील विधाने सांगता येतील.

१. डॉ. महावीर पाटील म्हणतात, "आपण खरंच एक माणूस कल्पनेने तयार करू, सगळे त्याला काही पार्श्वभूमी देऊ. सगळे मिळून त्याला जीवन देऊ. अट एक आपल्या नेहमीच्या वातावरणातला तो नको. आणि जे काही त्याच्या आयुष्यात घडेल ते सगळ्यांनी मिळून घडवायचं." (पृ.क्र.२८०)
२. जोतकर म्हणतो, "कधी कधी असं वाटतं की आपण गौतमला निर्माण केलेलं नाही. त्यानेच आपल्याला निर्माण केलंय आणि तोच आपल्या आयुष्यावर सत्ता गाजवतोय. त्याच्या लहरीप्रमाणे आपलं आयुष्य घडतयं." (पृ.क्र.१२२)

३. गौतम म्हणतो, “मी, गौतम सहस्रबुद्धे या नावाच्या मनुष्याने माझे काल्पनिक निर्माते तयार केले. त्यांची काल्पनिक निर्मितो म्हणजे मी असं स्वतःकडे पाहिलं तर आयुष्यात काय घडेल?” (पृ.क्र.२८१)

यावरून ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीच्या कथानकाबद्दल असे विधान करता येईल की, ही कादंबरी काल्पनिक निर्मिती असल्याचे वरचेवर भासवले जाते. विशेषतः संपूर्ण कादंबरीचे कथानक असे भासाभासातून पुढे जाताना दिसते. या कादंबरीस रूढ ओघवते कथानक नाही. तसेच या कादंबरीतील कथानकास रूढ सांकेतिक आरंभ नाही आणि समारोपही नाही. या कादंबरीची एक गुणात्मक बाजू म्हणजे पूर्ण कादंबरी कल्पनेच्या खेळातून निर्माण होते, परंतु कल्पनेच्या या खेळाच्या साहाय्याने कादंबरीकाराने उत्कृष्टरीत्या वास्तवाची पकड घेत कादंबरीला आशयसमृद्ध केले आहे.

२. आशयद्रव्य

अनिल दामले लिखित ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीच्या आशयद्रव्याचा विचार करत असताना या कादंबरीतील बहुकेंद्रित, बहुपेडी पेच यांची गुंतागुंत स्पष्टपणे जाणवते.^३ तसेच या कादंबरीतील नायक बुद्धी, तर्क, भावभावना यांना प्रमाण माणून जगण्याचा प्रयत्न करतो. विशेषतः ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीचा आशय तपासला तर ही कादंबरी एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर जीवन जगणाऱ्या माणसांचे तुटक, पोरके, एकाकी भावविश्व रेखांकित करणारी अशी वाटते. अशा एकाकी अवस्थेला विज्ञान, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण यासोबतच आजचा वैचारिक गोंधळसुद्धा तितकाच कारणीभूत ठरतो. अशा या वैचारिक गोंधळाची विदारक अवस्था आणि त्यामध्ये अडकलेली आजची पिढी याचे विदारक दर्शन कादंबरीत घडते. याबाबत संजय जोशी यांचा या कादंबरीविषयीचा अभिप्राय महत्वाचा वाटतो. तो असा, “वैचारिक गोंधळात अडकलेली पिढीची विदारक भावावस्था हाच अनिल दामले यांच्या ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीचा आत्मा आहे. पण ज्यांच्या नशिबी या मुलभूत

प्रश्नांना समोरे जायचा प्रसंग येतो, त्यांच्या भाळी अश्वत्थान्यासारखी चिरंतन वेदनाच मिळते.”^३ अशीच वेदना गौतम सहस्रबुद्धे भोगत असताना जाणवतो. तसेच गौतमला पडलेले प्रश्न, जन्म, मृत्यू, धर्म, श्रद्धा, नैतिकता, जगण्याचे प्रयोजन वगैरे विषयाशी निगडित आहेत. त्यामुळे या कादंबरीस तत्त्वज्ञानात्मक चर्चेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

प्रामुख्याने या कादंबरीतील नायक त्याला न सापडलेल्या सत्याच्या शोधात असतो. अशावेळी व्यसन, भिकाऱ्याचे जगणे, फुटपाथवरील जगणे, निराधार लोकांचा जगतानाचा दृष्टिकोन, जुगार, सेवाभावी संस्था, धर्म, धर्माचे अभ्यासक, शिक्षणसंस्था, श्रद्धा, नैतिक-अनैतिक मुल्ये या सर्वांचे गौतम जवळून निरिक्षण करतो. आणि हे करत असताना आपण खरेच कोण आहोत? जगणे म्हणजे काय? जगण्यामागील प्रयोजन काय? इ. अनेक प्रश्न त्याच्या मनात थैमान घालत असतात. यावरून असे स्पष्ट होते की, व्यक्ती आणि समाजजीवन या संदर्भातील दैनंदिन जीवन व्यवहारातील विविध घटना आणि प्रसंग यांचा कादंबरीकार शोध घेतो आहे. या शोधातून माणूस आणि त्याची जीवनवृत्ती, जीवनाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन, जगण्यावरील निष्ठा यांच्या मुळापर्यंत जाण्याचा प्रयत्न या कादंबरीतून लेखक करत असताना जाणवतो. यासाठी कादंबरीकारांनी आशयातील गांभीर्य टिकविण्यासाठी कल्पना आणि वास्तव यांच्या संमिश्र खेळाचा उत्कृष्ट वापर केला आहे. म्हणजे चौघांच्या निर्मितप्रक्रियेतून त्यांच्या व्यक्तिगत अनुभवविश्वाच्या कुंचल्याने एक काल्पनिक पात्र म्हणून आकारत जाणारा गौतम सहस्रबुद्धे कादंबरीत वास्तवाची पकड घेऊन जीवनातील कित्येक मूलभूत प्रश्नांना हात घालतो.

‘गौतमची गोष्ट’ वास्तव जीवनदर्शनसोबतच अधूनमधून तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर वावरताना जाणवते. कादंबरीकाराच्या चिंतनातून कादंबरीत अभिव्यक्त झालेली अनेक विधाने वाचकाला विचारप्रवृत्त करणारी ठरली आहेत. याबाबतची सूचक अशी विधाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. 'जन्माला आलेल्या प्रत्येकाला मृत्यू अटळ आहे हे कळल्यावर देखील तुम्ही दुःखी होताच ना?' (पृ.क्र.१०१)
२. 'तिचं, म्हणजे बायकोचं माझ्यावर प्रेम आहे. ती माझ्यावर प्रेम करते म्हणजे कुणावर? माझ्यातल्या शशिकांत या माणसावर की नवरा या कल्पनेवर?' (पृ.क्र.२५१)
३. 'तुम्ही नसला तरी जग राहतं की नाही यापेक्षा तुमचं नसणं याला तुम्ही जास्त घाबरतात.' (पृ.क्र.२५१)
४. 'जगणं हे फारसं सुंदर नसेलही, पण मरणं म्हणजे नसणंच त्यापेक्षा मग आहे तोवर जगणं. आपलं अस्तित्व टिकवणं हे टिकविण्यातला आनंद उपभोगणं हे श्रेयस्कर.' (पृ.क्र.२७६)

अशी कादंबरीत विखुरलेली कित्येक विधाने बौद्धिक पातळी उंचावणारी ठरली आहेत.

मुख्यत्वे लक्षणीय तंत्रात्मकतेने कादंबरी एकसंघ करत लेखक आजच्या व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनातील प्रश्नांचा उलगडा करणारे म्हटले तर सामान्य पण तिकाच असामान्य असा नायक चितारला आहे. जो मराठी कादंबरीविश्वात आपली प्रतिमा लक्षणीय बनवतो. या आगळ्या वेगळ्या नायकाद्वारे दामले यांनी अनेक धर्मांचा, शास्त्रांचा, रूढ विचारांचा अभ्यास करून त्यातील गाभा धुंडाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोधातून विशेषतः त्यांच्या हाती बदल ठरवतील अथवा लक्षणीय ठरतील असे काही आले नाही. परंतु त्यांनी केलेला हा प्रयत्न मात्र निश्चितच महत्त्वाचा आणि आव्हान देणारा ठरला आहे. 'गौतमची गोष्ट' मध्ये आशयसंदर्भाच्या विवेचनाप्रसंगी एक बाब आवर्जून जाणवते की, या कादंबरीत दामले यांनी दैनंदिन जीवनातील नातीगोती, दररोजच्या जगण्यातील माणसांचे परस्परसंबंध, इ. गोष्टींना संशयास्पद केले आहे. याशिवाय भेदरलेल्या प्रसंगी ज्यांचा आधार जगणे सावरण्यासाठी घ्यावा त्या म्हणजे, धर्म, श्रद्धा, नीतितत्त्वे, मानवी विकासासाठी निर्माण केलेल्या सेवाभावी सामाजिक-शैक्षणिक-न्यय इ. संस्थामधील पोकळपणा अनिल दामले यांनी या कादंबरीत अचूक हेरले आहे. त्यामुळे मानवी जीवनव्यवहाराला एकूणच गोष्टीचे

स्वरूप कसे येत चालले आहे याचे विदारक दर्शन 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी आशय वैविध्याच्या अंगाने घडवते.

३. धर्मचिंतन

पुरातन काळापासून 'माणूस' स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो आहे. जीवनार्थ शोधण्यासाठी मानवी मनाचा हा अविरत चालणाऱ्या शोधाचे चिंतन आजही होत असल्याचे जाणवते. या शोधाचाच भाग म्हणून अनिल दामले यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीत आलेल्या विस्तृत धर्मचर्चेचा विचार करावा लागेल.

प्रामुख्याने धर्म आणि साहित्य ह्या दोन्हीही बाबी मानवी समाजसंस्था आणि संस्कृतीच्या अविभाज्य भाग आहेत. विशेषतः धर्माचा विचार केल्यास धर्माचा मानवी जीवनातील वावर फार वैविध्यपूर्ण आणि व्यामिश्र स्वरूपाचा आहे. याबाबत स्पष्टीकरण देताना यशवंत सुमंत नोंदवितात, "धर्म हा कधी तत्त्वचिंतनाच्या स्वरूपात अवतरतो, तर कधी व्यक्तिगत वा सामाजिक नैतिकतेच्या रूपात येतो; कधी तो माणसाच्या आदिम प्रेरणांच्या स्वरूपात येतो, तर कधी समाजधारणेचे ऐहिक तत्त्व म्हणजे वैधानिकता कायदेकानून यांचा भाग म्हणून येतो. कधी तो संस्कृतीचा भाग म्हणून वावरतो, तर कधी तो धर्माधता-जमातवाद-मूलतत्त्ववाद यासारख्या राजकीय प्रक्रियेच्या रूपात माणसाला घेरतो. एकीकडे नव्या समाजनिर्मितीचे तत्त्व म्हणूनही धर्मने इतिहासात व्यवस्था, व्यवस्थापरिवर्तनाची आणि क्रांतिकारी नवनिर्मितीची मुक्तीदायी भूमिका बजावली आहे, तर दुसरीकडे जातीय, वंशिक, लिंगभावात्मक विषमतेचे तत्त्व तसेच दमन शोषणाची क्रूर यंत्रणा म्हणूनही धर्मने आपली 'कर्तबगारी' बजावली आहे." असा हा धर्म आपल्या अस्तित्व विषयक प्रश्नांची उत्तरे कशी आणि कितपत देतो, या शोधार्थ दामले यांचा नायक प्रयत्नशील आहे. 'गौतमची गोष्ट' बहुतेकवेळी तात्विक पातळीवर वावरते. याला एक प्रभावी कारण म्हणजे या कादंबरीत आलेले धर्मविषयक चिंतन. एक विशेष गोष्ट म्हणजे धर्मचिंतनासारखा एक संवेदनशील विषय दामले यांनी फार जबाबदारीने हताळला आहे. अशा दरम्यान थोडा जरी तोल ढळला की, कादंबरीचे

सत्त्व आणि पोत बिघडू शकते. 'धर्म' या संस्थेसारख्या व्यापक आणि तितक्याच संवेदनशील विषयावरील त्यांची चर्चा प्रभावी ठरण्यामागील एक कारण असे सांगता येईल की, चर्चेच्या बाबतीत दामले यांनी घेतलेली तटस्थ अशी भूमिका. याशिवाय कादंबरीत आलेले धर्मचिंतन धर्मचर्चेविषयक एकूणच लेखन तपासले असता अनिल दामले यांचा धीटपणा आणि विविध धर्मांचे आकलन याबाबतीत त्यांच्या प्रज्ञेचा आवाकाही नजरेत भरतो.

काही एक चूक नसताना जे. ई. सी. कंपनीतून गौतम सहस्रबुद्धेला पायउतार व्हावे लागते. तिथूनच गौतमच्या जीवनाची घडीच विस्कटते. याच कालखंडात जीवनाकडे पाहण्याचा गौतमचा दृष्टिकोनही बदलतो. तो जीवनातील आणि जगण्यातील अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न करतो. अशावेळी तो धर्माकडूनही आपल्या उत्तराची अपेक्षा करतो. धर्म आणि शास्त्रे ही जर माणसाच्या जगण्याचे आणि सुखाचे तत्त्वे सांगणारी असतील तर सर्वच धर्मांची तत्त्वे आणि आचार भिन्न का? धर्म जर आदर्श अशी मूल्ये मांडतो तर त्याच्यातील विचार-आचार एकाच पातळीवर का येत नाहीत? माणसं का जगतात? काही माणसांना अतिशय वाईट अवस्थेत राहूनही जगावं असं का वाटतं? यासारखे जे धर्माशी निगडित आहेत असे कितीतरी मूलभूत प्रश्न गौतमच्या मनात थैमान घालतात.

आपल्या प्रश्नांच्या उकल होण्याच्या प्रयत्नात गौतम मुस्लिम, जैन, ख्रिश्चन, हिंदू व बौद्ध या धर्मांच्या अभ्यासकांना भेटतो. या दरम्यान मुस्लिम धर्माचे अभ्यासक प्रो. अन्सारी गौतमला सांगतात की इस्लाम धर्म हा ज्यू आणि ख्रिस्ती धर्मांमधील सुधारित रूप आहे. त्यावर गौतम अन्सारींना विचारतो, "सुधारणा कोणो केली? अल्लाने? स्वतःच्याच धर्मात सुधारणा करावी असं त्याला वाटलं? जर ही सुधारणा असेल तर अजून लोक ज्यू आणि ख्रिस्ती धर्मावर विश्वास का ठेवतात? (पृ.क्र.१८६) "इस्लाम हा खरा धर्म हे ख्रिस्ती आणि ज्यू धर्मांतल्या विद्वान, शहाण्या मंडळीनासुद्धा का पटत नाही? ते आपले धर्मच खरे, सत्य असल्याचा आग्रह का धरतात?" (पृ.क्र.१८६-१८७) "धर्माच्या शिकवणी प्रमाणे योग्य वर्तन कोणतं? अल्लाने सगळं निर्माण करताना दुःख निर्माण का केलं? गरिबी, रोगरोई, उपासमार, वेदना हे सगळं

निर्माण का केलं? (पृ.क्र.१८९) असे कित्येक प्रश्न संबंधित धर्माच्या अभ्यासकांना गौतम विचारतो. बौद्ध धर्माचा अभ्यास करताना भिखूला विचारलेले प्रश्न असे की, “बौद्ध धर्म दुःखाचं अस्तित्व मानतो तसं सुखाचं मानतो का? दुःखाचा अभाव म्हणजेच सुख असं असतं का?” (पृ.क्र.१९४) हिंदू धर्माचा अभ्यास करताना कवीश्वरभट्टांना विचारलेले प्रश्न, “निर्गुण, निराकार ब्रम्ह, त्यांचा अंशरूप असलेला आत्मा हे सगळं आहे हेच खरं कशावरून?” (पृ.क्र.२३१) “समजा लोकांची ही श्रद्धा खरोखरचं स्वीकारली, सगळे लोक मोक्ष प्राप्त करण्यातच गुंतले, तर इथल्या व्यवहाराचं जीवनाचं काय होईल?” (पृ.क्र.२३३). “अल्ला म्हणा, गॉड म्हणा, परमेश्वर म्हणा पण ही माणसं, हे विश्व, हे सगळ का निर्माण केलं पराकोटीचं दुःख आणि सुखाचा स्वर्ग का तयार केला. त्याने आखून दिलेल्या मार्गाने मनुष्याची जमात जगत नाही, जगू शकत नाही. मग हा मार्गच त्याने का तयार केला? (पृ.क्र.१९०) असे अनेक धर्मविषयक बाबींवर गौतम सहस्रबुद्धे प्रश्नात्मक भाष्य करतो की, ज्याविषयी अर्थात जगण्याविषयी, श्रद्धेविषयी चोख अंतिम उत्तर देण्यास धर्म असफल ठरतो. आपल्या जटिल प्रश्नांबाबत जैनमुनी, बौद्ध भिखू, प्रो. अन्सारी, फादर नाथन, कवीश्वरभट्ट यांना भेटूनदेखील गौतमला आपल्या प्रश्नांची ठाम अशी उत्तरे मिळतातच असे नाही. त्यामुळे असंख्य प्रश्न त्याला त्याच्या अखेरपर्यंत पाठलाग करीत राहतात. वाट्याला आलेले जीवन जगत असताना सदाचाराचा सोपा मार्ग सापडत नाही. धार्मिक तत्वांच्या कसोटीवर आयुष्याचा गुंता सुटत नाही. याची जाणीव गौतमला होते. त्यामुळे तर तो आणखीच गोंधळतो. एकूणच अनिल दामले यांनी गौतम सहस्रबुद्धेच्या मार्फत धर्मविषयक चर्चा घडवून आणली ती परखड स्वरूपात केलेली धर्मचिकित्साच आहे असे म्हणता येईल.

अनिल दामले यांनी या कादंबरीत जीवनव्यवहारातील बहुतांशी प्रश्नांचा मागोवा घेताना ‘गौतमची गोष्ट’ मधील नायकाचा प्रवास जीवनातील निरनिराळ्या (मॅनेजर, प्राध्यापक, क्वॉटर क्लार्क, भिकारी, शिक्षक इ.) स्तरातून घडविला. अशावेळी धर्माचे मानवी जीवनातील स्थान शोधताना जीवनातील विभिन्न स्तराचा अवकाश कादंबरीकाराला आपूसकच खुला

झाला. दैनंदिन मानवी जीवनातील स्थान शोधताना तसेच धर्माकडे बघण्याचा आपला उद्देश सांगताना नायक म्हणतो, “माझा धर्माचा अभ्यास मर्यादित उद्दिष्ट साठी होता. माझ्या प्रश्नांची उत्तरे हा धर्म कशी देतो एवढ्यापुरताच तो मर्यादित होता.”(पृ.क्र.१३१) अशाप्रसंगी नायकाला पडलेले प्रश्न किंवा नायकाने केलेली धर्माविषयी भाष्य नवीन काही सांगू शकली नाही तरीही वाचकाला वास्तव जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न करते. ही या कादंबरीतील गुणात्मक बाजू मानावी लागेल. याविषयी सूचक अशी विधाने पुढील सांगता येतील.

१. “बेकार युवकाने लाच देऊन नोकरी मिळवायची की अर्धपोटी भनंग फिरायचं याचा निर्णय धर्म करू शकत नाही. दोन्हीपैकी काहीही केलं तर आधीच्या कर्माचा परिणाम आणि पुढील कर्म असाच त्याचा अर्थ होतो.”(पृ.क्र.१४१)
२. “जर परमेश्वर सर्वशक्तिमान असेल तर ह्या वाईटाला, चांगल्याचं वाईटामध्ये रूपांतर करायची क्षमता असलेल्या सैतानाला त्याने निर्माण का केलं? त्याला मुळातच नष्ट का नाही केलं? हे वाईट, हा सैतान नष्ट करणं हे परमेश्वराच्या कुवतीबाहेर होतं? असं म्हणायचं का?”(पृ.क्र.१६९)
३. “धर्माच्या शिकवणीप्रमाणे योग्य वर्तन कोणतं? आपण अशी कल्पना करू की मी दोन माणसांच्या थोबाडित मारल्या. विनाकारण एकाच्या बुद्धीने कौल दिला की हे अल्लाच्या इच्छेने घडलं म्हणून तो गप्प राहिला. दुसऱ्याच्या बुद्धीने कौल दिला की त्याची शक्ती वापरली पाहिजे म्हणून त्याने उलट माझ्या थोबाडित मारली. या दोघापैकी कोणाचं वर्तन धार्मिक आहे?”(पृ.क्र.१८९)

एकूणच अशा अनेक विधानामधून (पृ.क्र.३९, ८९, ९९, १३१, १३३, १४१, १४२, १६३, १६४, १६७, १६८, १६९, १७०, १८९, २०६, २३३) अनिल दामले हे धर्मविषयक प्रश्न-मते व्यक्त करून वाचकाला विचारप्रवृत्त करतात. याशिवाय पाचही धर्मभाष्यकाराशी चर्चा केल्यानंतर कादंबरीतील नायक धर्मचर्चेविषयी विशिष्ट टप्प्यापर्यंत येऊन धर्माचा स्वतः अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा त्याचे एक विवेचन वाचकाला अंतर्मुख करते, “तुमच्या

प्रत्येकाच्या सुखाच्या त्या समजुती असतात त्या तुमच्यापुरत्या तरी खऱ्या व्हाव्यात असं तुम्हाला वाटत असतं. असं वाटण्यामुळेच तुम्ही धर्म निर्माण केले. आपण जिवंत राहण्याइतकं मौल्यवान काहीही नाही हे तुम्हाला माहित आहे. तुमच्या या ज्ञानापासून धर्माने सुरुवात केली. तुमची मृत्यूची भिती नष्ट करायचा, कमी करायचा प्रयत्न केला. मृत्यू आणि त्यानंतरचं वेगवेगळ्या धर्मांमध्ये सांगितलेलं वेगवेगळ्या स्वरूपातलं अमरत्व ही गोष्ट प्रत्येक धर्माच्या केंद्रस्थानी आहे. तुम्ही शरीराने मेल्यावरही मरत नाही याची खात्री तुम्हाला इतकी हवीहवीशी वाटते की धर्म म्हणजे तुम्ही तयार केलेल्या चौकटी आहेत हे तुम्ही अगदी सहजपणे आणि सोयीस्करपणे नजरेआड करता. नसलेली खात्री देताना सगळ्याच धर्मांत अटळपणे तार्किक विसंगती येतात. मग तुम्ही ठरवता आता हे श्रद्धेने स्वीकारायचं. आता प्रश्न विचारायचे नाहीत.”(पृ.क्र.२५१)श्रद्धा म्हटले की अज्ञान आले आणि अज्ञानानेच जगायचे ठरवले तर आपोआप धर्माची संदर्भ चौकट येते. त्यामुळे धर्मच मग माणसाचं तत्त्वज्ञान, जीवन व्यवहार नियंत्रित करणाऱ्या कसोटी तयार करतो. एक वस्तुस्थिती अशीही दिसून येते की, एक धर्म दुसऱ्या धर्माची कसोटी-रचना नाकारतो. त्यामुळे सगळ्याच धर्मांच्या रचना कच्च्या अपूर्ण आहेत असे गौतमला वाटते. कारण गौतमल त्याच्या कित्येक प्रश्नांचे उत्तर धर्म देऊ शकत नाही.

प्रामुख्याने ‘गौतमची गोष्ट’ ही कादंबरी अभ्यासताना धर्मचर्चेबाबत काही मर्यादाही जाणवतात. अर्थात धर्म, श्रद्धा, नैतिक-अनैतिकता या पातळीवरील गुंतागुंतीचे संबंध या कादंबरीत बहुतेक वेळी धर्मचर्चेत विधानाच्या पातळीवर राहतात. हे संबंध गौतमच्या शोधप्रवासाचे अविभाज्य अंग बनत नाही. विशेष म्हणजे गौतम सहस्रबुद्धे धर्मभाष्यकाराशी चर्चा केल्यानंतर जे अंतिम ज्ञान असे मानून तो भाष्य करतो ते असे की, धर्म कोणताही असो तो मानवाच्या जगण्यासाठी उपयोगी ठरत नाही. आणि मानवाला जगताना प्रत्यक्षात जे प्रश्न निर्माण होतात त्यांची उकलसुद्धा धर्म करत नाही. मृत्यूनंतरही माणूस जिवंत असतो, अमर राहतो, माणसाला पुनर्जन्म असतो, मनुष्य आपल्या कर्माने मृत्यूनंतर सुख शांती स्वर्ग प्राप्त करू

शकतो, मोक्ष प्राप्त करू शकतो असे हे धर्माचे तत्त्वज्ञान आहे. मृत्युनंतरची शाश्वती देणारा हा धर्म माणसाला एक अज्ञात आश्वासन देतो. यावरून असे म्हणता येईल की, हे सर्व वास्तवतेच्या पातळीवर पाहण्यासारखे असले तरी गौतम अलौकिकत्वाला नाकारताना दिसतो. परंतु मानवी जीवनाच्या संदर्भात तयार झालेले तत्त्वज्ञान हे लौकिक तसेच अलौकिकाच्या आधारावर निर्माण झाले असल्याचा इतिहास आहे. तसेच गौतमने जे अंतिम सत्य म्हणून मानले ते अंतिम सत्य बनू शकत नाही. हे सत्य एका विशिष्ट कालखंडात मानलेले आणि त्याचे स्वरूपही तात्पुरते ठरते असे म्हणावे लागेल. गौतमने मानलेल्या सत्याला चिरंतन मान्य होऊ शकत नाही. तसेच गौतम सहस्रबुद्धे ज्या धर्माच्या भाष्यकाराशी चर्चा करतो त्या धर्मगुरुंची पात्रे चर्चेस असमर्थ असलेली कादंबरीत दाखविले आहे. म्हणजेच गौतमकडून धर्मगुरुंचा पराभव हा ठरवून केल्याप्रमाणे वाटतो.

अशा काही मर्यादा या कादंबरीतील धर्मचिंतनाविषयी सांगता आल्या तरी या धर्मचर्चेतील गुणात्मक बाजू लक्षणीय ठरते. विशेषतः ही धर्मचर्चा कादंबरीत घडवून आणून कादंबरीकाराने एक गोष्ट स्पष्ट केली आहे ती म्हणजे, एखाद्या विशिष्ट कालखंडात एक धर्मसंस्थापक आपल्या धर्माची स्थापना करतो. तेव्हा धर्माची आचार विचार, तत्त्वे ठरवत असताना तो तत्कालीन समाजाला नजरेसमोर ठेऊन आचार-विचार, तत्त्वे ठरवतो. परंतु कालांतराने समाज बदलतो, उपजीविकेची साधने बदलतात राहणीमानात बदल होतो. तेव्हा संबंधित समाजाने अंगिकारलेला धर्म बदलत नाही, त्या धर्माची तत्त्वे बदलत नाही. विशेषतः जुनी सगळीच तत्त्वे आजच्या जगण्याला मार्गदर्शक अथवा उपयोगी ठरतील असे नाही. तेव्हा जगण्यात कोण्डमारा निर्माण होतो. या बाबींची जाणीव 'गौतमची गोष्ट' वाचत असताना वाचकाला विचारप्रवृत्त करते. विशेषतः दामले यांना या कादंबरीत जुन्याला नकार देताना नवीन काही निर्माण करता आले नाही परंतु त्यांनी नायकामार्फत उपस्थितीत केलेल्या प्रश्नांना खरोखरच दाद द्यावी लागेल.

४. परात्मभाव

परात्मभाव ही मानवी जीवनव्यवहारातील एक जीवनानुभूती आहे. विशेषतः परात्मतेची तात्त्विक चर्चा पहिल्या प्रकरणात केली आहे. इ. स. १९६० नंतरच्या कादंबरीकारांनी जीवनातील वास्तव शब्दात पकडताना जगण्याच्या प्रवृत्तीविषयी कादंबरीत अभिव्यक्त केलेला परात्मभाव वास्तवतेची प्रखर जाणीव करून देत असल्याचे दिसते. जगण्यातील बदललेल्या परिमाणांमुळे माणूस असाह्य, दुबळा, भेदरलेला असा झालेला आहे. अशावेळी स्वतःच्या परात्मभावास कारण ठरणाऱ्या रूढ मूल्यांवर संस्कृतीवर तो आगपाखड करतो. जीवनाकडे जगण्याकडे पाहण्याची त्याची स्वतःची रूढ चाखोरीहून भिन्न अशी दृष्टी बनते. जी समाजातील प्रस्थापित नैतिक-अनैतिक मूल्यांना धरून असेलच असे नाही. अशावेळी संबंधित व्यक्ती त्याच्या वागण्यामुळे, बोलण्यामुळे, त्याच्या कृतीमुळे समाजापासून, कुटुंबापासून एवढेच काय तर स्वतःपासूनही तुटत असल्याचे जाणवते. याचा परिणाम तो जीवनाचा स्वतः घेत असल्याचा अथवा घेणारा शोध हा समाजाच्या दृष्टिने विक्षिप्त आणि लक्षणीय ठरतो. 'असेच काहीसे 'गौतमची गोष्ट' चा नायक गौतम सहस्रबुद्धेबाबत घडताना जाणवते.

प्रामुख्याने अनिल दामले यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीची अनेक केंद्रे ठरविता येतात. म्हणजे जगण्यातील गुंतागुंत, जीवनातील विविधपदरी जगण्याचे चित्रण, लिहिण्याचा खेळ करणारा एक केंद्र असे केंद्र या कादंबरीचे अधोरेखित करता येतील. विशेषतः या कादंबरीचा आणखीन एक केंद्र जो प्रधान मानता येईल तो म्हणजे माणसाचा एकाकीपणा, त्याचा तुटलेपणा याचे चित्रण व या सर्वाची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न. एकूणच सभोवतालच्या माणसांची संख्या लक्षात घेता प्रत्येकालाच 'माणूस' म्हणून त्याची ओळख पटवून देता येत नाही किंवा त्याला निश्चितपणे ओळखता येत नाही. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला नावे दिली जातात. हे एवढेच कारण म्हणून या कादंबरीतील नायकाला 'गौतम सहस्रबुद्धे' या नावाने ओळखले जाते. तसेच अनिल दामले यांनी ह्या आपल्या नायकाला निमित्तमात्र ठरवून सभोवतालच्या समाजातील व्यक्तींचा एकाकीपणा, त्यांचा समाजापासून, माणसापासून

इतकेच नव्हे तर स्वःपासून तुटलेपणा व या सर्वांची कारणे आपल्या कक्षेप्रमाणे शोधण्याचा प्रयत्न 'गौतमची गोष्ट' मधून केले आहे.

'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी तशी फक्त एका विशिष्ट सामाजिक स्तरात जगणाऱ्या अथवा गरीब, श्रीमंत असे संबोधल्या जाणाऱ्या एकाच स्तराचे चित्रण करणारी कादंबरी नाही. याचे प्रत्यंतर वाचकाला गौतमचा जगण्याच्या वेगवेगळ्या स्तरावरूनचा झालेला प्रवास यावरून दिसून येते. प्रामुख्याने गौतमच्या सुरुवातीच्या जीवनाकडे पाहिले तर समाज ज्या स्थितीस आज सुरळीत जीवन म्हणून ओळखतो त्या संकल्पनेत बसणारे असे वाटते. म्हणजेच तो जे. ई. सी. नामक एका चांगल्या कंपनीत रिजनल मॅनेजरपदी चांगल्या पगारावर नोकरीला असतो. तो यशोधरा नामक आपल्या सुंदर पत्नीसोबत स्वतःच्या फ्लॅटमध्ये राहत असतो. याशिवाय त्याच्याकडे भरपूर पैसा आणि स्वतःची कारही आहे. गौतमचे जे. ई. सी. कंपनीच्या प्रगतीत मोठे योगदान असते. एकदा मात्र कंपनीच्या वरिष्ठ अधिकारी वर्माने स्वार्थापोटी गौतमला एका लाचप्रकरणी गुंतवून कंपनीतून राजीनामा देण्यास भाग पाडतात. स्वतः काही चूक केली नसताना व जी चूक केली ती कंपनीच्या फायद्यासाठी केली असताना जी शिक्षा झाली ती भोगतानाच्या कालखंडादरम्यान गौतमचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलतो. याबाबत रंगनाथ पठारे यांनी गौतमच्या या काळातील मानसिकतेचे केलेले विवेचन लक्षणीय वाटते, "नोकरीत असे पर्यंतच्या त्याच्या जगण्याला निश्चितच उद्देश होता. दिशा होती निदान तोवर त्याला तसं वाटत होतं. प्रगती करायची, अधिक पैसा मिळवायचा, अधिक वरची जागा, अधिक सुख. आता त्याला वाटतं शिक्षण, ज्ञान, अनुभव, बुद्धी या साऱ्यांचा काहीच उपयोग झाला नाही. सगळंच गेलं. पुढे काही करायची संधीदेखील नाही आणि झालं ते कशामुळे? कोणत्या प्रमादामुळे? कळत नाही. आता जगायचं कसं अशी अडचण नाही. काहीही न करता चैनीत जगता येईल इतकी सोय. तरीही प्रश्न समोर की, जगून काय करायचं, कशाकरता जगायचं?" याशिवाय कादंबरीतील गौतमचे एकेठिकाणचे भाष्य लक्षात घेता त्याच्या परात्मभावाची चाहूल लागते. तो म्हणतो, "पूर्वीच्या राजांच्या दृष्टिने सैनिक, सेनापती वगैरे

माणसं ही साधनं होती, तसा मी केवळ साधन होतो. कंपनीला पैसे मिळवून देणारं, यशोधराला सुख आणि प्रतिष्ठा मिळवून देणारं यंत्र, छे-छे मी आणखी काहीतरी होतो. आपण खूप महत्त्वाचे आहोत. आपली कोणाला गरज वाटते हा शुद्ध भ्रम होता. सगळी माणसं असंच जगतात का? स्वतःला आणि दुसऱ्यांना भ्रमात ठेवून? तसं असेल तर सगळं जगणं म्हणजे सौदेबाजी ठरेल.” (पृ.क्र.८१) अशा या एकूणच कंपनीतील राजीनाम्यांनंतर गौतमच्या भ्रमस्थ अवस्थेमुळे त्याला जगण्याचाच कंटाळा आल्यानंतर तो झोपेच्या गोळ्या घेऊन आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु डॉ. अधिकारी नामक मित्रामुळे तो वाचला जातो. डॉ. अधिकारीला गौतमच्या आत्महत्तेचं कारण समजल्यानंतर तो गौतमला जीवनाच्या नव्या शोधाची दिशा मिळवून देतो.

गौतमला लाच देण्याच्या प्रकरणी कंपनीने काढून टाकल्यानंतर ज्या पद्धतीचे आयुष्य जगण्याचा ज्या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी धडपडण्याच्या प्रयत्न करतो त्यावरून त्याच्या परात्मभावाची ओळख होण्यास मदत होते. पुढे “माणूस जन्माला का येतो?” तो दुःख येऊनसुद्धा का जगतो? कितीही वाईट अवस्थेतही त्याला जगावं असंच का वाटतं? माणसाने सुखी कसं व्हायचं? दुःख का आहे?” (पृ.क्र.९९) अशा विविध प्रश्नांच्या उत्तरासाठी गौतमचा शोध चालू असतो याप्रसंगी खऱ्या जीवनाच्या शोधासाठी त्यांनी सभोवतालचा प्रदेश, समाज, सामाजिक स्तरीकरण डोळसवृत्तीने पाहिले. अशावेळी त्याचे विचार त्याची कृती, त्याचा स्वभाव हे सारं समाजमान्यतेपासून अलग पडत जाते. अर्थात या सगळ्यामधून त्याच्या ठिकाणी निर्माण झालेल्या परात्मभावाचे दर्शन घडते.

‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीत काही विधाने स्पष्टपणे जगण्यातील निरर्थकतेचे दर्शन घडवतात. जगण्यातील परात्मवृत्तीचे दर्शन घडविणारी अनेक विधाने या कादंबरीत अधोरेखित करता येतील. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे,

१. गौतम म्हणतो, “माझं आजपर्यंतचं जीवन निरुपयोगी आहे. माझ्या जगण्याला अर्थ नव्हता, उद्देशही नव्हता आजपर्यंत नव्हता. आणि यापुढेही असणार नाही. (पृ.क्र.८१)
२. गौतम म्हणतो, “ही ताठ मान, स्वाभिमान, अपमान ह्या सगळ्या गोष्टी खोट्या आहेत. जे. ई. सी. त जाऊन काय करायचं? तर फक्त पैसे मिळवायचे, त्याच्यासाठी खोटं बोलायचं, खोटं हसायचं.”(पृ.क्र.२६५)
४. गौतम म्हणतो, “या क्षणी जगण्यावर शतदा नव्हे एकदाही प्रेम उरलं नव्हतं, त्यामुळे मरणाचं आकर्षण राहिलं नव्हतं, भितीही राहिली नव्हती.”(पृ.क्र.२३७)

ही सर्व विधाने वाचली की, गौतम सहस्रबुद्धे परात्मभावाच्या टोकाला गेला आहे असे दिसते. विशषाने कादंबरीच्या पूर्वार्धापेक्षा कादंबरीच्या उत्तरार्धात परात्मभावाची दाट छाया आहे असे दिसते.

५. नवनैतिकता

इ. स. १९६० नंतरच्या कादंबरी वाङ्मयाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, या कालखंडातील कादंबरीत मानवी जीवनाचे दर्शन व्यापक आणि सूक्ष्म अशा दोन्ही पठडीतून झाले आहे. सभोवतालच्या समाजाचा एक घटक म्हणून कादंबरीकाराला सांस्कृतिक मूल्यांचे रक्षण, संवर्धन, जुन्या अन्यायी रूढीविरुद्ध बंडखोरी अशा कितीतरी भूमिका पार कराव्या लागतात. याप्रसंगी कादंबरीकाराची स्वतःची अशी नैतिक दृष्टी संबंधित कादंबरीतून अभिव्यक्त होत असते. त्यालाच कादंबरीतील नवनैतिकता या नावाने अधोरेखित करता येईल. विशेषता ‘नवकादंबरी आणि नवनैतिकता’ हा मुद्दा विस्तारीत पहिल्या प्रकरणात पहिलाच आहे.

इ. स. १९६० नंतर एक सामाजिक जाणिवेची भान असलेली कादंबरीकारांची पिढी भालचंद्र नेमाडे, भाऊ पाध्ये, मनोहर तल्हार, कमल देसाई, विलास सारंग, प्रभाकर पेंढारकर, ह. मा. मराठे, पुरुषोत्तम बोरकर, सदानंद देशमुख, श्याम मनोहर, रंगनाथ पठारे इत्यादींच्या

रूपाने अवतरली. विशेषतः यांच्या कादंबरीमधून अनेक रूढ नैतिक- अनैतिक मूल्यांना धुसर संशयास्पद करित एक नवनैतिकता आकारत असल्याचे जाणवते.^९ याचपद्धतीच्या कादंबरीकाराच्या कसोटीत अनिल दामले बसतात. त्यामुळे त्यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीत कित्येक ठिकाणी नवनैतिकतेची एक नवी जाणीव अधोरेखित होताना दिसते.

जे. ई. सी. कंपनीतून गौतमला त्याच्या वरीष्ठ अधिकाऱ्याच्या कारस्थानामुळे चूक नसताना नोकरी गमवावी लागते. तेव्हापासून जितके गौतम समाजात मिसळतो, मिसळण्याचा प्रयत्न करतो. तितकेच तो परात्म होताना दिसतो. एकूणच जीवनातील काही तात्विक धार्मिक प्रश्नांना सामोरे जात संबंधित प्रश्नांच्या उत्तराच्या शोधात होणारा गौतमचा प्रवास न्याहाळल्यास आणि त्यांनी काढलेल्या निष्कर्षांचे अवलोकन केल्यास नवनैतिकतेचे अनेक संदर्भ 'गौतमची गोष्ट'मधून हाती येतात. याबाबतीत गौतमच्या जीवनातील विविधांगी स्तरातून प्रवास घडवताना बऱ्याच ठिकाणी कादंबरीत केलेले भाष्य विचारार्थ ठरते. ते पुढील विधानाद्वारे स्पष्ट होण्यास मदत हाईल.

१) 'स्त्री पुरुष एकत्र आल्यावर नैसर्गिक प्रेरणांना वाव देण्यात निसर्गाचे नियम मोडण्यात नैतिकता असते असचं त्यांना आणि मला शिकवलं गेलं होत.' (पृ.क्र.१०)

२) "तुमच्या जीवनाला अर्थ देण्यासाठी तुम्हालाही चौकटी लागतीलच. जुन्या चौकटी तुमच्यापासून खूप काही दडवतात. तेव्हा तुम्हीच तुमच्या चौकटी तयार करणं, त्यातून तुम्हाला हवा तो अर्थ शोधणं एवढचं तुम्हाला करता येईल" (पृ.क्र.२५३)

अशा अनेक रूढ चाखोरीपासून दामले यांनी एका नव्या मार्गाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विशेषतः दामले यांचा नायक जीवनातील कित्येक प्रस्थापित चौकटी मोडून टाकण्याचा प्रयत्न करतो. नव्याचा सन्मानपूर्वक स्वीकार करायचा प्रयत्न करतो.

प्रामुख्याने गौतम सहस्रबुद्धे कंपनीतील राजीनाम्यानंतर अर्थपूर्ण जगण्याच्या प्रयत्नात होता. त्यासाठी तो जीवन समजावून घेत असताना मानवी जीवनातील कित्येक स्तरावरील जगणं डोळसपणे पाहतो, नव्हे तर तशा स्तरातून तो काही दिवस जगतो. या दरम्यान गौतमचे

जगणे हे चाखोरी मोडून जगण्याकडे धाव घेते. परंतु असे चाखोरी मोडत, चाखोरी बदलत जगत असताना असे जगणारा समाजाच्या दृष्टिने विक्षिप्त ठरत असतो. ह्याबाबत गौतमविषयी विचार करत असता यशोधरेने गौतमला उद्देशून केलेले भाष्य बोलके ठरते. यशोधरा म्हणते, “तू तुला हवं तसा वागत आलास. महिनोन महिने बायको जिवंत आहे का याचीही चिंता तुला करावी वाटली नाही. मी म्हणते ते काही नुकसान करणारे नाही. पण तुला स्वतःचीही फिकीर नाही आणि माझीही. एवढं सगळं घडल्यावर पुन्हा तू तसाच.” (पृ.क्र.२६६) अशावेळी गौतम आपल्या पत्नीला समजावून सांगण्यास असमर्थ ठरतो. कारण यशोधरा ज्या गोष्टींना नैतिक किंवा अर्थपूर्ण म्हणत होती ते गौतमला भोंगळ वाटत होतं. विशेषतः गौतमला पैसे मिळविण्यात अर्थपूर्णता वाटत नाही. पैसे मिळविण्यासाठीच फक्त जीवन असतं हे गौतमला पटत नाही. “मला ज्यामुळे माझं जीवन अर्थपूर्ण वाटेल असं जगायचं आहे. जे करण्यात आनंद मिळतो ते करत शांतपणे जगायचं आहे.” (पृ.क्र.२६६) ह्या गौतमच्या विधानावरून असे म्हणता येईल की, गौतम समाजातील जगण्याविषयक रूढतेपासून अलिप्त होऊ पाहतो आहे. त्याला अर्थपूर्ण वाटणारी जगण्याची कल्पना ही त्याच्या मताप्रमाणे नैतिकच मानावी लागेल. हीच गौतमच्या जगण्यातील नवनैतिकता ठरते.

समाजात बहुसंख्य वेळी माणसं ज्याला सत्य म्हणून समजतात ते असत्य असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. असेच असत्याविषयी. त्याप्रमाणेच समाजातील रूढ नैतिक अनैतिक मूल्यांविषयी म्हणता येईल. समाजात आता ज्या बंधनाना, मूल्यांना, कृतींना नैतिक म्हटले जाते ते अनैतिकसुद्धा असेल आणि ज्या मूल्यांना बंधनाना, कृतींना अनैतिक मानले जाते ते नैतिक असण्याची शक्यता ही नाकारता येत नाही. त्यामुळे रूढ संकल्पना न मानता सदसद्विवेकबुद्धी जागृत असल्यानंतर आपण जे करतो ते नैतिक म्हणावे लागेल. ह्याच विचारातून गौतम सहस्रबुद्धे जात असल्याचे दिसते. त्यामुळे गौतमला नैतिक जगण्याविषयी म्हणजेच अर्थपूर्ण जगण्याविषयी जे वाटतं त्यावर भाष्य करताना तो म्हणतो, “जे करताना आपण जिवंत आहोत, आपण खऱ्या अर्थाने जगतो आहोत असं वाटतं ते अर्थपूर्ण असतं असं

मला वाटतं. जे करताना आपण स्वतःपलिकडे जातो ते अर्थपूर्ण.”(पृ.क्र.२६६) ही गौतमची नवनैतिक कसोटीच म्हणावे लागेल.

एकूणच ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीला दामले यांच्या मनस्वी चिंतनामुळे तात्विक बैठक प्राप्त झाली आहे. कादंबरीकाराच्या चिंतनामुळेच कादंबरीत भावनिक पातळीवर आव्हान करणारी अनेक विधाने उतरली आहेत. याशिवाय एक महत्त्वाची बाब म्हणजे अशा कितीतरी, घटना प्रसंगातून, विधानातून नवनैतिकतेचे तरलस्पर्शी दर्शन कादंबरीत घडते.

६. कादंबरीतील जीवनदर्शनाची व्यापकता

इ. स. १९६० नंतरच्या नवकादंबरीबाबत असे म्हणता येईल की, एखाद्या विषयावर कादंबरी लिहिण्यापेक्षा प्रत्यक्ष जीवन जगत असताना येणाऱ्या घटनाप्रसंगाच्या अनुभवावर नवकादंबरी कलात्मकतेने बेतलेली आहे. याबाबत ‘धग’, ‘वैतागवाडी’, ‘कोसला’, ‘किडे’, ‘मेड इन इंडिया’, ‘टारफुला’, ‘अरे संसार-संसार’, ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ इ. कादंबऱ्यांचा विचार करावा लागेल. याविषयी अविनाश सप्रे नवकादंबऱ्यांच्या स्वरूपाबाबत आपला अभिप्राय नोंदविताना म्हणतात की, ‘जीवनातील गुंतागुंतीची, व्यामिश्रतेची जाणीव अधिक तीव्र झाल्याचे लक्षात येते. वासनाविकार, विध्वंस, रागलोभ, द्वेषप्रेम इ. कडे हे लेखक अधिक धिटाईने बघत असून साक्षात जीवनावर होणाऱ्या बऱ्यावाईट परिणामांची दखल ते तितक्याच तिब्रतेने कादंबऱ्यातून आविष्कृत करतात.’” या विधानाचे प्रत्यंतर ‘गौतमची गोष्ट’ मधूनही दिसून येते. अनिल दामले यांनी कल्पना आणि वास्तव यांचा सुंदर खेळ उभारून एका नव्या रूपबंधाच्या आधारे समाजव्यवस्थेतील-कुटुंबव्यवस्थेतील कोंडी, तसेच माणसाचे स्वतःशी-इतरांशी असलेले परस्परसंबंध आणि अशा काळात धर्माची भूमिका इत्यादीचे चित्रण अधिक नेटकेपणाने टिपले आहेत.

नवकादंबरी एकाचवेळी दररोजच्या जगण्यातील वास्तवाची पकड घट्ट करताना व कलात्मकतेच्या पातळीवरही वावरताना दिसते. विशेषतः नवकादंबरीत येणारे जीवनदर्शन आता गावकुसाबाहेरील जगण्यापासून ग्रामीण, आदिवासी, शहरी, शहरातील उच्च-अत्युच्च

वर्गापर्यंत तसेच शहर आणि महानगरातील बेफाम पसरणाऱ्या झोपडपट्टीपर्यंतचा अवकाश कवेत पकडताना दिसून येतो. आजच्या कादंबरीला अनेक स्तरात जगणाऱ्या जीवनाचे दर्शन घडविणारे विशाल स्वरूप प्राप्त झाले आहे. असेच काही विविधांगी जीवनाची रूपे 'गौतमची गोष्ट' मधून साकारत असताना दिसते. गौतमला कल्पनेतून आकार देणारे डॉ. महाजन, डॉ. पाटील, माईणकर, जोतकर ही मंडळी शिक्षण, वैद्यकीय, सरकारी कार्यालय, न्यायव्यवस्था अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. प्रामुख्याने समाजातील एक व्यक्ती म्हणून गौतमच्या निर्मात्याकडे पाहिले असता त्यांचे स्वतःचे असे काही वृत्तीप्रवृत्ती आहेत. ज्या क्षेत्रात ते कार्यरत आहेत तिथल्या काही मर्यादाही आहेत. याचेही दर्शन या कादंबरीत घडते. म्हणजेच डॉ. महाजन हे वनस्पतीशास्त्राचे प्राध्यापक आहेत. आज समाजात अकार्यक्षम असणारा एक प्राध्यापक वर्ग आहे त्याचे प्रतिनिधित्व ठरावेत अशा अर्थाने डॉ. महाजन वाटतात. डॉ. महावीर पाटील हे वाढत्या डॉक्टरांच्या संख्येमुळे ह्या व्यवसायात पसरलेल्या बेकार (काम नसलेले) डॉक्टरपैकी एक वाटतात. जोतकर हे सगळ्याच कार्यापासून जबाबदारीपासून अलिप्त राहणाऱ्या, काम टाकू इच्छिणाऱ्या पापभीरू व्यक्तिमत्त्वाच्या पठडीत मोडणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्याचे प्रतिनिधी वाटतात. तर माईणकर हे वकिली व्यवसायातील बँकारीला बळी पडलेल्यापैकी एक जाणवतात. या चौघांच्या कादंबरीतील वावरण्यातून समाजातील चार भिन्न पातळीवरील समाजाचे जगणे प्रत्यंतरास येते.

'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी प्रेमचंदच्या 'गोदान' कादंबरीप्रमाणे जीवनातील अनेक अंगाना छेदत जाते. ही कादंबरी 'धग', 'कोसला', 'मेड इन इंडिया' या कादंबरीप्रमाणे अनुक्रमे विशिष्ट दुष्काळी समाजातील दारिद्री जगणे, तरुण पिढीचे प्रतिनिधित्व करणारा पांडुरंग सांगवीकर अथवा विज्ञानातील प्रगती-औद्योगिकीकरणाच्या वाढत्या विकासामुळे बदलत्या खेड्यातील भेदरलेले जगणे जगणारा बोरकरांचा नायक अशा एकाच अंगाने 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी घडत नाही. तर समाजातील विविध स्तरातील आवाज या कादंबरीत घोंगावत असल्याचे जाणवते. याचे प्रत्यंतर गौतमच्या एकूण कादंबरीभर झालेल्या प्रवासातून दिसून येते.

जगण्याचे प्रयोजन शोधताना गौतमला प्रश्न पडतात. उदा.

- १) “माणूस जन्माला येतो तो दुःख येऊन सुद्धा का जगतो? कितीही वाईट अवस्थेतही त्याला जगावे असंच का वाटतं? माणसाने सुखी कसं व्हायचं? जगात दुःख का आहे?” (पृ.क्र.९९)
- २) “जन्माला आलेल्या प्रत्येकाला मृत्यू अटळ आहे हे कळल्यानंतर देखील तुम्ही त्याच्यासाठी दुःखी होताच ना? त्याच्या मृत्युचं स्पष्टीकरण शोधताच ना? आणि मृत्यू अटळ असतो ते जन्माला आल्यावर पण जन्माला येणं अटळ असतं का?” (पृ.क्र.१०१)

इ. प्रश्नांच्या उत्तराच्या शोधार्थ गौतमचा विविध स्तरावरील जगण्यातून प्रवास करतो. कादंबरीत रिजनल मॅनेजर, मानद प्राध्यापक, संस्थेत काम करणारा कर्मचारी, काऊंटर क्लार्क, हॉटेलमधील वेटर, एसवंताच्या पातळीवर जगणारा भिकारी, कोकणात शिक्षक, आफ्रिका खंडातील नायजेरियात एका आदिवासी टोळीच्या वस्तीवर मीरेसोबत शाळा चालवणारा गौतम अशा विविध टप्प्यातून दामले यांनी गौतमचा प्रवास घडवून आणला. यावरून कादंबरीकाराने कादंबरीतील चित्रणाला जीवनाच्या किती जवळ नेले आहे हे समजते. याशिवाय या साऱ्या धडपडीतून जीवनाच्या व्यापक आणि व्यामिश्रतेचे दर्शन वाचकासमोर मांडण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

व्यक्ती आणि समाजजीवन या संदर्भातील विविध घटना व प्रसंग यांचा शोध घेत माणूस आणि त्याची जीवनवृत्ती, जीवनावरील निष्ठा, जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी यांच्या मूळापर्यंत जाण्याचा प्रयत्न ‘गौतमची गोष्ट’ मध्ये दामलेने केला आहे. आपल्या उत्तरांच्या शोधार्थ गौतम बाहेर पडला असता ‘विश्वकर्मा प्रतिष्ठान’ या सेवाभावी संस्थामध्ये तो काऊंटर क्लार्कची भूमिका निभावतो तेव्हा त्याच्या प्रत्यक्षिकानंतर आणि मीराच्या भेटीनंतर सेवाभावी संस्थात चालणारा गोलमाल दिसून येतो. गौतम सांगतो, “विश्वकर्मा प्रतिष्ठानच्या सगळ्या कामांना समक्ष भेट देऊन आलो त्यावेळी वास्तव आणि कागदावर आम्ही रंगवत होतो ते सत्य यातली

तफावात माझ्या लक्षात आली.”(पृ.क्र.१३८) समाजसेवा हा व्यवसाय करून त्यातून नफा मिळविणाऱ्या आज अनेक संस्था समाजात विखुरलेल्या आहेत. त्यांच्या निष्ठेतील फोलपणावर कादंबरीकार अचूक बोट ठेवतो. पुढे एकांतवासातून बाहेर पडल्यानंतर एका मॅनेजमेंटचा अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या घटकोपरच्या संस्थेत मानद प्राध्यापक म्हणून गौतम ‘मार्केटिंग मॅनेजमेंट’ हा विषय शिकवायचा. पुढे विद्यार्थ्यांचे गृहपाठ चाचण्या वगैरे गौतमला तपासायला दिल्या. गौतमच्या व्यवस्थित तपासल्यामुळे गौतमच्या विषयात मुलांना फारच कमी गुण मिळतात. जाणीवपूर्वक संस्थाचालक गौतमला गुण वाढवून देण्यास बजावतात. कारण असे गुण दिले नाहीतर पुढे विद्यार्थी आपल्याकडे येणार नाही अशी भिती शिक्षणसंस्थेला असते. शिक्षणाचे असे जे बाजारीकरण होऊ घातले आहे त्याचे मार्मिक दर्शन दामले कादंबरीत या प्रसंगानुरोधाने घडवितात. पुढे भिकारी एवसंताच्या जगण्यासारखे तंतोतंत जगण्याचा अनुभव गौतम घेताना दिसतो. याशिवाय आपल्या विचारांचे संदर्भ चौकट निर्माण होऊ घातल्या कारणाने ते मोडीत काढण्याचा प्रयत्न करणारा गौतम आणि आदिवासी वस्तीत शाळा चालवणारा गौतम असे विविधांगी जीवन जगणारा गौतम कादंबरीतून जाणवतो. एकूणच जीवनाची संभाव्य व्यापकता आपल्या वास्तव आणि कल्पनेच्या खेळातून वाचकांना निदर्शनास आणण्यात दामले यशस्वी झाले आहेत. अर्थात जीवनाच्या अशा विविध अंगाना स्पर्श करणारी कादंबरी म्हणून ‘गौतमची गोष्ट’ महत्वाची वाटते.

समारोप

प्रस्तुत प्रकरणात अनिल दामले यांच्या कादंबरी लेखनाचा विचार करत असताना ‘शोध’ आणि ‘गौतमची गोष्ट’ या दोन त्यांच्या प्रकाशित कादंबऱ्या नजरेसमोर आहेत. त्यांची पहिली कादंबरी ‘शोध’ चा आढावा घेत असताना ही कादंबरी एका वेगळ्या कथानकांच्या साहाय्याने कल्पनेतून वास्तवतेकडे अशी पकड घेताना जाणवते. परंतु ही कादंबरी तशी कादंबरी घडणीबाबत रूढ वाटच अधोरेखित करते. त्यांची दुसरी कादंबरी ‘गौतमची गोष्ट’ नवीन काही सांगण्यात मांडण्यात यशस्वी झाली आहे.

दामले यांची 'शोध' अभ्यासत असताना त्याला सामाजिक संदर्भ असलेला दिसून येत असला तरी ही कादंबरी वाचक डोळ्यासमोर ठेऊन लिहिल्याप्रमाणे वाटते. विशेषाने जगण्यातील वास्तवाच्या भीषण परिस्थितीत उद्ध्वस्त झालेल्या आशा, अपेक्षा, इच्छा कोठेतरी पूर्ण होत असल्याचा भास 'शोध' कादंबरी वाचत असताना जाणवते. अशा दिवास्वप्नात रमण्यासाठी रहस्यकथेचा, अद्भुतकथेचा उपयोग होत असतो. आणि त्यासाठी आवश्यक असणारे घटक म्हणजे खच्चून भरलेल्या घटना, परिणाम करणाऱ्या योजना, सूत्रबद्ध मांडणी, अतार्किक अद्भुत वातावरण, पात्रे व विद्यार्थी विविधांगी प्रसंग उपयोगी पडतात या साऱ्या बाबी 'शोध' मध्ये प्रतिबिंबित होताना दिसतात.

'गौतमची गोष्ट' ही दामले यांची दुसरी कादंबरी. ही कादंबरी गौतम सहस्रबुद्धे नामक परात्मभावात जगणाऱ्या आणि त्यातूनच त्याला न उमजलेल्या सत्याच्या शोधार्थ धडपडणाऱ्या माणसाची गोष्ट आहे. गौतमच्या जगण्यातील परात्मवृत्तीचे दर्शन आणि काही प्रश्नांच्या उत्तरातील सत्याच्या शोधार्थ त्याने केलेला प्रवास या अंगाने कादंबरी घडत जाते. पुढे जगण्याविषयीच्या प्रश्नासोबतच विवाह, विवाहसुख, याशिवाय धर्म, नीती, श्रद्धा, लोकव्यवहार इत्यादी विषयातील गंभीर प्रश्नाने गौतम त्रस्त होताना जाणवतो. गौतम अध्यात्मिक सत्य समजून घेण्यासाठी जैन, बौद्ध, इस्लाम, ख्रिश्चन, हिंदू या धर्मांची तत्त्वे तपासतो. त्या त्या धर्मातील अभ्यासू व्यक्तींच्या भेटी घेतो. याशिवाय गौतम या साऱ्या घटना-प्रसंगाच्या दरम्यान व्यसन, भिकाऱ्याचे जग, फुटपाथावरील जगणे, निराधार लोकांचा जगतानाचा दृष्टिकोन, जुगार, सेवाभावी संस्था, धर्म, धर्माचे अभ्यासक, शिक्षणसंस्था, श्रद्धा, नैतिक-अनैतिक मूल्ये या सर्वांचे फार जवळून निरीक्षण करतो. आणि हे सारे करत असताना आपण खरंच कोण आहोत? जगणे म्हणजे काय? जगण्यामागील प्रयोजन काय? असे अनेक प्रश्न गौतमच्या मनात थैमान घालत असताना जाणवातात. प्रामुख्याने असे म्हणता येईल की, माणूस आणि त्याची जीवनदृष्टी जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, जगण्यावरील निष्ठा-श्रद्धा, इत्यादींच्या मुळापर्यंत जाण्याचा प्रयत्न दामले यांनी कादंबरीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीच्या अवलोकनानंतर काही मर्यादाही या कादंबरीबाबत जाणवतात. म्हणजेच धर्म, श्रद्धा, नीती-अनिती या जटील आणि गुंतागुंतीच्या पातळीवरील चर्चा बहुतांशी विधानाच्या पातळीवरच वावरतात. एकूण ती चर्चा गौतमच्या शोधाच्या घटकांचा अविभाज्य अंग बनण्यास असमर्थ ठरत असल्याचे जाणवते. विशेष म्हणजे गौतम सहस्रबुद्धे कादंबरीत धर्मशास्त्राविषयी धर्मभाष्यकाराशी चर्चा केल्यानंतर जे अंतिम ज्ञान म्हणून विवेचन करतो. त्याला गौतम अंतिम सत्य अथवा ज्ञान ठरवू शकत नाही. कारण गौतमने मांडलेले सत्य हे विशिष्ट कालखंडात मानलेले आणि त्याचे स्वरूपही तात्पुरते ठरते असे म्हणावे लागेल. आणखीन एक विशेष म्हणजे गौतम सहस्रबुद्धे ज्या धर्माच्या भाष्यकाराशी चर्चा करतो ती सर्व पात्रे चर्चेस असमर्थ असलेली दाखविले आहे. म्हणजेच गौतमकडून धर्मगुरुंचा पराभव हा ठरवून केल्याप्रमाणे वाटतो.

प्रामुख्याने एकूण ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीच्या अवलोकनानंतर असे जाणवते की, या कादंबरीतील नायकाने केलेल्या शोधातून नायकाच्या हाती बदल ठरतील अथवा लक्ष वेधून घेतील असे काही हाती आले नाही. परंतु या दृष्टिने कादंबरीकाराने केलेला प्रयत्न निश्चितच वाखाणण्याजोगे आहे. या कादंबरीच्याद्वारे कादंबरीकारांनी दैनंदिन जीवनातील नातीगोती, दररोजच्या जगण्यातील माणसांचे परस्परसंबंध इ. गोष्टींना संशयास्पद केले आहे. याशिवाय जीवन जगत असताना भेदरलेल्या प्रसंगी ज्यांचा आधार जगणे सावरण्यासाठी घ्यावा असे वाटते ते म्हणजे धर्म, श्रद्धा, नीतीतत्त्वे, मानवी विकासासाठी निर्मिलेल्या सेवाभावी सामाजिक-शैक्षणिक संस्था इत्यादीमधील पोकळपणा-नाटकीपणा दामले यांनी ‘गौतमची गोष्ट’ द्वारे टिपले आहे. त्यामुळे मानवी जीवनव्यवहारालाच गोष्टीचे स्वरूप कसे येत जाते याचे विदारक दर्शन ही कादंबरी विषय वैविध्याच्या अंगाने घडवते.

संदर्भ सूची

१. महाजन वैजनाथ, 'कुतूहलजनक विषयाचा वाचनीय शोध', दै. सकाळ, संपा. अनंत दिक्षित, वर्ष ११ वे, अंक ४३, ९ जून १९९१.
२. 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीतील आशयद्रव्याचे विवेचन करताना प्रस्तुत प्रबंधातील पहिल्या प्रकरणात कादंबरीचे 'आशयसूत्र' या घटकावरती केलेल्या विवेचनाचा आधार घेतला आहे. (पृ. क्र. ३ ते ४)
३. जोशी संजय, 'गौतमच्या गोंधळाची गुंतागुंतीची गोष्ट', दै. महाराष्ट्र टाईम्स, संपा. भरतकुमार राऊत, दि. १० डिसेंबर २०००.
४. समुंत यशवंत, 'धर्म आणि साहित्य : काही निरीक्षणे', अनुष्टुभ (त्रैमासिक), संपा. गो. तु. पाटील, दिवाळी अंक २००३, वर्ष-२७, अंक-दुसरा, पृ. क्र. १५५.
५. प्रस्तुत प्रबंधातील पहिल्या प्रकरणात नवकादंबरीतील पगात्मता या घटकाचे विस्तृत तात्त्विक विवेचन गंगाधर पाटील, अविनाश सप्रे, विलास सारंग यांची मते आजमावून केले आहे. (पृ. क्र. १८ ते २२)
६. पठारे रंगनाथ, 'लिहिण्याचा खेळ उभी करणारी कादंबरी', अनुष्टुभ, संपा. अंक-५, वर्ष २७ वे, मार्च-एप्रिल २००१, पृ. क्र. ५३.
७. याविषयी प्रस्तुत प्रबंधातील पहिल्या प्रकरणात विस्ताराने विवेचन 'नवकादंबरी आणि नवमैतिकता' या घटकात केले आहे. (पृ. क्र. १४ ते १८)
८. सप्रे अविनाश, 'स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी : प्रवृत्ती आणि प्रवाह' प्रदक्षिणा-खंड दुसरा, संपा. अनिरुद्ध कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०००. पृ. क्र. १६५.